

Коломойцев М. М.,

кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9685-1536

ЦИВІЛЬНИЙ ВІДПОВІДАЧ ЯК СУБ'ЄКТ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

CIVIL DEFENDANT AS SUBJECT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

У статті обґрунтовано тезу про те, що цивільний відповідач, який є одним із учасників кримінального провадження та наділений певними межами правосуб'єктності, також є суб'єктом доказування в контексті окремих фактичних даних, на які він посилається. На підставі узагальнення положень чинного законодавства з'ясовано, що правовий статус цивільного відповідача у чинному кримінальному процесуальному законодавстві детально не регламентовано, що породжує низку додаткових запитань, зокрема, при вирішенні деяких дискусійних аспектів. Визначено, що це пов'язано із тим, що розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні є питанням міжгалузевим, оскільки вирішення його регламентоване і нормами цивільного процесуального права, і кримінального процесуального права.

З'ясовано, що за загальним правилом ті фактичні дані, на які посилається особа, як на обставини, що доводять законність її вимог, покладені в обґрунтування її претензій і можуть бути враховані при визначенні виду відповідальності, розміру відшкодування тощо, мають бути доказані саме нею, належними та допустимими доказами. Щодо сутності самого обов'язку доказування, який покладається на цивільного відповідача у кримінальному провадженні у зв'язку із заявленим стосовно нього цивільним позовом, установлено, що тут слід виходити з того, що за умови його переконання у відсутності обставин, які дають змогу вважати його матеріально відповідальним за шкоду, спричинену кримінальними правопорушенням, то він має подавати докази, що спростовують це. Якщо особа вважає, що нести цивільну відповідальність вона має субсидіарно із іншою, то такі доводи також підлягають обґрунтованому викладу перед судом або органом досудового розслідування із посиланням на відповідні докази. Оспорювати існування причинно-наслідкового зв'язку між злочинними діяннями і суспільно небезпечними наслідками, котрі настали, також повинен цивільний відповідач обґрунтовано, із наведенням відповідних доказів. Також до обставин, доказування яких покладається на цивільного відповідача, належать усі ті, що пов'язані з його майновим станом, станом здоров'я, а також ті, що вказують на потребу зменшення розміру шкоди, яку він зобов'язаний відшкодувати.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, обов'язок доказування, цивільний позов, цивільний відповідач, предмет доказування.

The article substantiates the thesis that the civil defendant, who is one of the participants in criminal proceedings and is endowed with certain limits of legal personality, is also the subject of proof in the context of individual factual data to which he refers. Based on the generalization of the provisions of the current legislation, it was found that the legal status of the civil defendant in the current criminal procedural legislation is not regulated in detail, which gives rise to a number of additional questions, in particular, when solving some debatable aspects. It was determined that this is due to the fact that consideration of a civil claim in criminal proceedings is an interdisciplinary issue, since its solution is regulated by both the norms of civil procedural law and criminal procedural law.

It has been clarified that, as a general rule, the factual data that a person refers to as circumstances that prove the legitimacy of his claims, are included in the justification of his claims and can be taken into account when determining the type of responsibility, the amount of compensation, etc., must be proven by him, proper and admissible evidence. Regarding the essence of the very duty of proof, which rests on the civil defendant in criminal proceedings in connection with the civil claim filed against him, it was established that here one should proceed from the fact that, provided he is convinced of the absence of circumstances that make it possible to consider him materially responsible for the damage caused by a criminal offense, then he must submit evidence that refutes this. If a person believes that he should bear civil liability subsidiarily with another, then such arguments are also subject to a reasoned presentation before a court or a pre-trial investigation body with reference to relevant evidence. The civil defendant must also dispute the existence of a cause-and-effect relationship between criminal acts and the socially dangerous consequences that have occurred in a justified manner, with the presentation of relevant evidence. In addition, the circumstances, the proof of which rests on

the civil defendant, include all those related to his property status, health status, as well as those that indicate the need to reduce the amount of damage that he is obliged to compensate.

Key words: *criminal proceedings, proof, duty of proof, civil suit, civil defendant, subject of proof.*

Постановка проблеми. До конституційних прав будь-якої людини належить право особи на отримання відшкодування за спричинену їй шкоду. У кримінальному провадженні передбачено можливість компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням, як вказує І. І. Татарин, є зменшенням чи знищенням майнових/приниження особистих немайнових благ потерпілої від кримінального правопорушення особи [1, с. 176]. Відтак, відшкодування спричиненої особі шкоди є однією з форм відновлення порушеного права, а отже, таке право є похідним від основних прав людини та виникає через обмеження її основних прав.

Стягнення відшкодування за спричинену шкоду в кримінальному провадженні здійснюється на підставі судового рішення, прийняття якого відбувається за результатами розгляду цивільного позову. Особа, якій кримінальним правопорушенням чи іншим суспільно небезпечним діянням спричинено майнову та/або моральну шкоду, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого чи до фізичної чи юридичної особи, котра за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння [2]. Особа стосовно якої подано цивільний позов набуває статусу учасника кримінального провадження в особі цивільного відповідача. За чинною доктриною кримінального процесуального права цивільному відповідачеві притаманні такі ознаки:

- є фізичною чи юридичною особою;
- не позбавлений цивільної дієздатності або за законом несе відповідальність за дії особи, котра такої дієздатності позбавлена або дієздатність якої обмежена;
- стосовно нього цивільним позивачем подано цивільний позов [2].

Також положеннями чинного кримінального процесуального законодавства визначено ряд підстав, дотримання яких є обов'язковим при поданні цивільного позову, серед яких:

- пред'явлення його до початку судового розгляду кримінального провадження (справи);
- відсутність судового рішення, яке набрало законної сили про прийняття відмови позивача від цього позову чи рішення про затвердження угоди про примирення, винесеного за спором щодо тих самих підстав [2]. Розгляд цивільного позову здійснюється в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, проте, якщо процесуальні відносини,

котрі виникли у зв'язку із розглядом цивільного позову, ним не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України. Таким чином ціла низка питань у межах окресленої проблематики залишається на рубіжі кримінального та цивільного процесуального законодавства. Нашу увагу привертають питання ролі та місця цивільного відповідача в доказуванні окремих обставин, передусім пов'язаних із цивільним позовом. Це питання актуальне, оскільки при його вирішенні важливо зберегти баланс між інтересами всіх учасників кримінального провадження, а також забезпечити дотримання законності та верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення суб'єктів доказування цивільного позову, предмет доказування у цивільному позові у кримінальному провадженні, повноваження окремих учасників кримінальних процесуальних відносин у цій діяльності стали предметом комплексних досліджень Б. Л. Ващук [3], І. А. Воробйової [4], Я. О. Клименка [5], А. О. Коваленка [6], Н. С. Кравченко [7], О. В. Крикунова [8], О. В. Рибалки [9], Ю. В. Циганюк [10] та ін. Автори зосереджували свою увагу на різних проблемних аспектах. Це і правовий статус цивільного відповідача, особливості притягнення його до юридичної відповідальності тощо. Водночас можливості цього учасника кримінального провадження у доказуванні обставин, пов'язаних із цивільним позовом, не стали предметом окремих досліджень.

Метою статті є визначення та висвітлення ролі та місця цивільного відповідача в доказуванні окремих обставин, пов'язаних із розглядом цивільного позову в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Права й обов'язки цивільного відповідача у кримінальному провадженні виникають від моменту подання позовної заяви цивільним позивачем органу досудового розслідування чи суду (на етапі підготовчого судового засідання). Чинний КПК України детально не визначає особливості правового статусу цивільного відповідача. Водночас ч. 3 ст. 62 КПК України визначено, що він користується правами й обов'язками, передбаченими КПК України для підозрюваного, обвинуваченого, у тій частині, що стосуються цивільного позову [2]. Також до прав цивільного відповідача належать такі:

- 1) визнавати позов повністю або частково;
- 2) заперечувати проти цивільного позову;
- 3) бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення, що безпосередньо стосуються цивільного позову;

4) отримувати копії процесуальних рішень у випадках і в порядку, передбачених КПК України, зокрема, що застосовуються для інформування та надіслання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому [2].

При з'ясуванні особливостей осіб, які можуть бути цивільними відповідачами у справі, науковці вказують, що це, як правило, дві категорії осіб, зокрема: 1) особа, яка безпосередньо спричинила шкоду шляхом скоєння кримінального правопорушення; 2) особа, на яку згідно з положеннями чинного законодавства України покладено обов'язок матеріальної відповідальності за вчинення протиправних дій іншими особами [7, с. 169; 11, с. 128; 12, с. 141]. Зв'язок особи з подією кримінального правопорушення, а також наявність у неї повної цивільної дієздатності – це дві важливі умови, які необхідно враховувати під час з'ясування місця та ролі цивільного відповідача у процесі доказування обставин, пов'язаних із цивільним позовом.

У контексті визначення ролі цивільного відповідача в доказуванні, слід вказати, що ми будемо керуватися вказаними вище умовами, змістом обставин, що складають предмет доказування, а також роз'ясненнями Верховного Суду, серед яких, зокрема: постанова Пленуму від 31.03.1989 № 3 «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна»; постанова Пленуму від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»; постанова Пленуму від 07.07.1995 № 11 «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат»; постанова Пленуму від 27.03.1992 № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» та ін.

Структуру предмета доказування щодо цивільного позову, як вказують у юридичній літературі, становлять:

«1) подія злочину, якою заподіяно шкоду і з приводу якої ведеться кримінальне переслідування у справі; наявність шкоди, заподіяної особі, питання про відшкодування якої ставиться у цивільному позові; причинно-наслідковий зв'язок між подією злочину, з приводу якої ведеться кримінальне переслідування у даній кримінальній справі, та шкодою, питання про відшкодування якої у ньому ставиться; вина безпосереднього заподіювача шкоди у її виникненні;

2) обставини, які виключають можливість провадження щодо цивільного позову;

3) негативна поведінка потерпілого, якщо вона обумовила заподіяння або збільшення розміру заподіяної злочином шкоди;

4) розмір шкоди, яка підлягає відшкодуванню за цивільним позовом;

5) особа, якій злочином заподіяно шкоду, та особа, яка буде нести матеріальну відповідальність за заявленим цивільним позовом» [3, с. 5–6]. І хоча такий підхід сформульовано відповідно до положень попереднього КПК України, зауважимо, що він актуальний і донині. Водночас важливо, що блок обставин, визначених у пункті №1, переважно пов'язаний із обставинами вчинення кримінального правопорушення, а от усі інші є вже більш специфічними.

Якщо брати до уваги участь у доказуванні цивільного відповідача, який і є тією особою, котра вчинила кримінальне правопорушення, то найчастіше така його діяльність полягає в: 1) обґрунтуванні доцільності зменшення ціни позову, зокрема, з огляду на його матеріальне становище; 2) спростуванні додаткових витрат, яких зазнав потерпілий у зв'язку із подією кримінального правопорушення, проте які не можуть бути стягненні з цивільного відповідача.

Так, наприклад, благодійні внески, внесені на рахунок лікарні, де перебував на стаціонарному лікуванні потерпілий, не підлягають стягненню з обвинуваченого, адже вони не є процесуальними витратами та не належать до шкоди, завданій потерпілому [13; 14].

Важливо вказати, що доволі дискусійним є питання про особу, яка має нести цивільну відповідальність. Обов'язковим є врахування положень чинного законодавства при вирішенні таких питань. Так, за умови завдання шкоди фізичній або юридичній особі джерелом підвищеної небезпеки, тобто організацією чи громадянином, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення, то до участі в кримінальному провадженні, як цивільні відповідачі залучаються власники джерел. За загальним правилом вони будуть нести відповідальність, якщо не доведуть, що шкода сталася внаслідок непереборної сили чи умислу потерпілого.

Водночас особа буде нести відповідальність за завдання шкоди, спричиненої ДТП або якщо вона іншим чином, керуючи транспортним засобом третьої особи, вчинила кримінальне правопорушення та завдала шкоди іншій особі. Це відбувається незважаючи на те, що транспортний засіб переданий їй третьою особою, однак за обов'язкової умови, що вона використовує такий транспортний засіб на законній підставі [15]. З огляду на те, що у справі доволі часто некоректно визначається цивільний відповідач, то в таких випадках особа, стосовно якої заявлено цивільний позов, має вжити заходів щодо спростування такого позову, принаймні заявити відзив.

Наступна група цивільних відповідачів – це ті учасники цивільних відносин, на яких відповідальність покладено законом. Так, типовою як цивільних відповідачів є участь законних представників неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Важливо, що останні притягаються до

відповідальності за умови, коли їхньою дитиною вчинено кримінальне правопорушення. При цьому, відповідно до ст. 1178 Цивільного кодексу України за заподіяну шкоду особами, що не досягли 14 років несуть відповідальність їхні батьки (усиновлювачі), опікуни, навчальні, виховні та інші установи, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини [16].

Тобто підхід законодавця до юридичної відповідальності, зокрема, в контексті відшкодування завданої шкоди принципово відрізняється. Також важливе значення має і той факт, що шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності (наприклад, укладення неповнолітнім трудової угоди, вступ у шлюб тощо), відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах, проте за відсутності у такої неповнолітньої особи, майна, достатнього для відшкодування спричиненої нею шкоди, вона відшкодовується в частці, котрої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати спричинену шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття [16]. Таким чином, слушними вважаємо зауваження Л. Л. Нескорженої, яка зазначає, що «батьки несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми дітьми лише у тому разі, коли не доведуть, що шкода сталася не з їх вини» [17, с. 103–104]. Разом із цим, виникає питання про те, хто із батьків має нести відповідальність. Особливо гостро воно стоїть перед тими родинами, де батьки розлучені і коли один із них систематично не виконує обов'язки, покладені на нього Сімейним кодексом України. Чинний КПК України не вказує про те, чи обидва батьки повинні бути притягнені до відповідальності. Традиційно до відповідальності притягається той із батьків, хто залучений до кримінального провадження як законний представник неповнолітнього підозрюваного.

Відповідно до ч. 1 ст. 141 Сімейного кодексу України, «батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, ця рівність зберігається і після розірвання шлюбу» [18]. Відтак, до відповідальності мають притягатися обидва з батьків. Таким чином, той законний представник, який бере участь у справі, може вказати про потребу залучення другого з батьків неповнолітнього підозрюваного як цивільного відповідача по справі.

Сформована позиція Верховного Суду і в контексті визначення обставин, що підлягають установленню під час вирішення особливостей цивільної відповідальності батьків особи, яка не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними через психічний розлад або недоумство. З огляду на це, вважа-

ємо за потрібне звернутися до постанови Верховного Суду від 25 лютого 2020 року у справі № 594/996/18. Відповідно до неї, під час вирішення питання про стягнення шкоди з батьків особи, яка не є суб'єктом кримінального правопорушення, суд обов'язково має встановити обставини, котрі достовірно вказують на те, що батьки такої особи знали про її психічний розлад, а також чи вжили вони заходів щодо запобігання шкоди [19].

Незалежно від зв'язку особи з кримінальним правопорушенням, при визначенні розміру відшкодування судом обов'язково враховуються вимоги розумності та справедливості (ч. ч. 3, 4 ст. 22 ЦК України). У цьому контексті слід навести судові рішення ККС ВС, який у справі № 639/1910/19 вказав, що «суд, приймаючи у межах кримінального провадження рішення в частині, що стосується цивільного позову, має ретельно перевірити всі вимоги позивача, врахувати майновий стан винного, його стан здоров'я та вжити інших заходів для справедливого вирішення цього питання» [20]. Таким чином, предмет доказування складають відомості про майновий стан цивільного відповідача, а також стан його здоров'я (залежно від обставин справи). Беззаперечно надати такі відомості має саме цивільний відповідач, адже очевидно, що він посилатиметься на них, як на обставину, яка має бути врахована при визначенні розміру відшкодування.

Висновки. Цивільний відповідач – це один з учасників кримінального провадження, котрий наділений певними межами правосуб'єктності. Правовий статус цивільного відповідача у чинному кримінальному процесуальному законодавстві детально не регламентовано, що породжує низку додаткових запитань при вирішенні деяких дискусійних аспектів, тим паче, що врегулювання окремих відносин взагалі є компетенцією міжгалузевого вирішення, адже є предметом і цивільного процесуального права, і кримінального процесуального права.

За загальним правилом ті фактичні дані, на які посилається особа як на обставини, що доводять законність її вимог, покладені в обґрунтування її претензій і можуть бути враховані при визначенні виду відповідальності, розміру відшкодування тощо, мають бути доказані саме нею. Тобто на обґрунтування таких вимог слід подавати належні та допустимі докази. Щодо сутності самого обов'язку доказування, який покладається на цивільного відповідача у кримінальному провадженні у зв'язку із заявленим стосовно нього цивільним позовом, то тут слід виходити з того, що за умови його переконання у відсутності обставин, які дають змогу вважати його матеріально відповідальним за шкоду, спричинену кримінальним правопорушенням, то він має подавати докази стосовно цього. Якщо особа вважає, що нести цивільну відповідаль-

ність вона має субсидіарно із іншою (наприклад, у справах, де цивільним відповідачем залучено одного із батьків неповнолітнього підозрюваного і він апелює щодо залучення другого), то такі доводи також підлягають обґрунтованому викладу перед судом або органом досудового розслідування із посиланням на відповідні докази. Оспорювати існування причинно-наслідкового зв'язку між злочинними діями і суспільно небезпечними наслідками, котрі настали, також слід обґрунтовано із наведенням відповідних доказів, а тому це має робити цивільний відповідач. Також до обставин, доказування яких покладається на цивільного відповідача належать усі ті, що пов'язані з його майновим станом, станом здоров'я, а також ті, що вказують на потребу зменшення розміру шкоди, яку він зобов'язаний відшкодувати.

Для реалізації процесуального інтересу цивільного відповідача, який полягає у розумному та справедливому вирішенні заявлених цивільним позивачем вимог, законодавцем гарантовано низку процесуальних прав цьому

учаснику кримінального провадження. Узагальнюючи теоретичні позиції українських вчених і правові положення, вважаємо, що правами цивільного відповідача є такі: 1) визнавати позов повністю або частково; 2) заперечувати проти цивільного позову, подавати відзив на нього; 3) бути повідомленим про прийняті процесуальні рішення, що безпосередньо стосуються цивільного позову; 4) отримувати копії процесуальних рішень; 5) давати пояснення, показання з приводу пред'явленого цивільного позову; 6) збирати та подавати докази, котрі стосуються пред'явленого цивільного позову; 7) брати участь у проведенні процесуальних дій; 8) під час участі у процесуальних діях ставити питання, висловлювати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій; 9) застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких бере участь; 10) заявляти клопотання, що стосуються цивільного позову; 11) заявляти відводи та ін. Саме ці права, на нашу думку, є основними в контексті реалізації обов'язку доказування цивільним відповідачем.

Список використаних джерел:

1. Татарин І. І. Забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, на досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. 223 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Ващук Б. Л. Предмет доказування в цивільному позові у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 209 с.
4. Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 231 с.
5. Клименко Я. О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочиним : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 200 с.
6. Коваленко А. О. Повноваження прокурора щодо пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 25 с.
7. Кравченко Н. С. Суб'єкти доказування цивільного позову в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 21 с.
8. Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 18 с.
9. Рибалка О. В. Суб'єкти кримінально-процесуального доказування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 217 с.
10. Циганюк Ю. В. Цивільний позов у кримінальному процесі України та країн континентальної правової системи: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.
11. Кравченко Н. С. Участь цивільного відповідача в доказуванні цивільного позову. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 125–135.
12. Коваленко Л. Б. Цивільний позивач та цивільний відповідач як суб'єкти доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 36(2). С. 138–141.
13. Постанова Верховного Суду від 1 листопада 2018 р. у справі № 403/329/17 (провадження № 51-3811км18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77684979> (дата звернення: 04.10.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 08 червня 2021 р. у справі № 127/30388/19 (провадження № 51-6307км20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97628521> (дата звернення: 04.10.2024).
15. Про Правила дорожнього руху: Постанова Каб. Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306 : станом на 4 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п#Text> (дата звернення: 15.10.2024).

16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.10.2024).
17. Нескороджена Л. Л. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відповідача у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 226 с.
18. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 15.10.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2020 р. у справі № 594/996/18 (провадження № 51-3610км19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87985298> (дата звернення: 09.10.2024).
20. Постанова ЦКС ВС від 28 січня 2020 р. у справі № 639/1910/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87703489> (дата звернення: 14.10.2024).